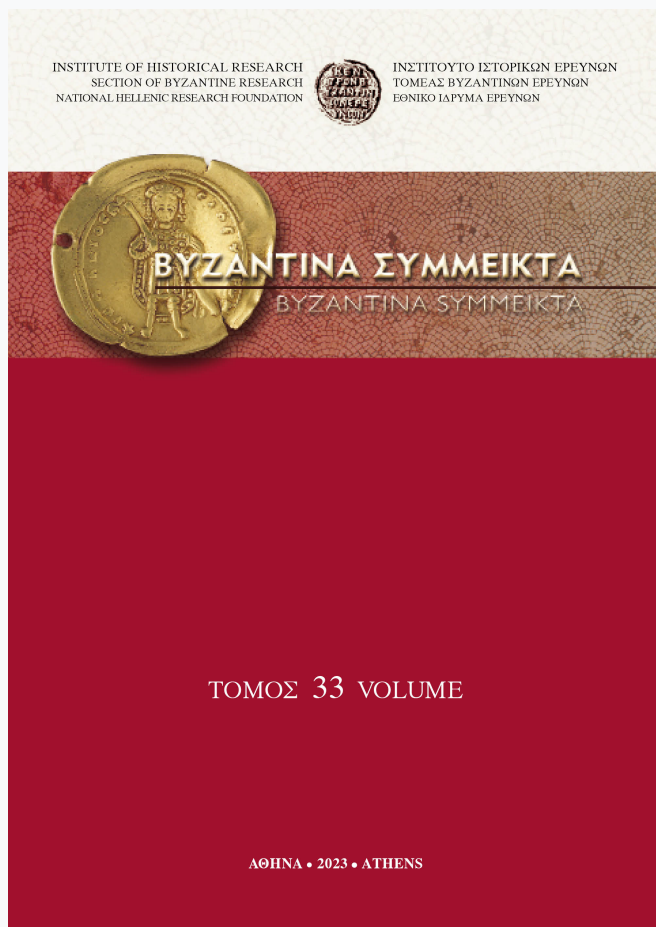

Byzantina Symmeikta

Vol 33 (2023)

BYZANTINA SYMMEIKTA 33

Βιβλιοκρισία: Jack ROSKILLY, De très savants pasteurs : Conceptions et pratiques de l'autorité des évêques dans la société byzantine des XIe – XIIe siècles, Byzantina Sorbonensia 32, Éditions de la Sorbonne, Paris 2022

Marina LOUKAKI

doi: [10.12681/byzsym.33555](https://doi.org/10.12681/byzsym.33555)

Copyright © 2023, Marina LOUKAKI

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

LOUKAKI, M. (2023). Βιβλιοκρισία: Jack ROSKILLY, De très savants pasteurs : Conceptions et pratiques de l'autorité des évêques dans la société byzantine des XIe – XIIe siècles, Byzantina Sorbonensia 32, Éditions de la Sorbonne, Paris 2022. *Byzantina Symmeikta*, 33, 277–284. <https://doi.org/10.12681/byzsym.33555>

JACK ROSKILLY, *De très savants pasteurs : Conceptions et pratiques de l'autorité des évêques dans la société byzantine des XIe - XIIe siècles*, Byzantina Sorbonensia 32, Éditions de la Sorbonne, Paris 2022, σελ. 407. ISBN 979-10-351-0793-2, ISSN 0398-7965

Το βιβλίο του Jack Roskilly είναι η δημοσιευμένη εκδοχή της διδακτορικής του διατριβής την οποία εκπόνησε στο Πανεπιστήμιο Paris 1 Panthéon-Sorbonne, υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Michel Kaplan, και την υποστήριξε στο ίδιο Πανεπιστήμιο στις 30 Νοεμβρίου 2017. Πραγματεύεται το εξαιρετικά ενδιαφέρον θέμα της συμμετοχής των μητροπολιτών και των επισκόπων στη ζωή της βυζαντινής κοινωνίας κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα και επιδιώκει να προσδιορίσει τα ειδοποιά εκείνα στοιχεία που συγκροτούν το προφίλ των αρχιερέων την περίοδο αυτή και διαμορφώνουν το μοντέλο της εξουσίας τους και τους τρόπους άσκησης της· μελετά τον ρόλο που διαδραματίζουν οι αρχιερείς στις τοπικές κοινωνίες της δικαιοδοσίας τους, τις σχέσεις τους με την κεντρική εξουσία και την παρουσία τους στην πρωτεύουσα, υπό το πρίσμα μιας ιστορικής ως επί το πλείστον θεώρησης.

Το βιβλίο περιέχει Εισαγωγή, στη συνέχεια διακρίνεται σε δύο μέρη που περιέχουν έξι κεφάλαια με υποκεφάλαια και καταλήγει σε τελικά συμπεράσματα. Τη μελέτη συμπληρώνουν δύο παραρτήματα, εκ των οποίων το πρώτο περιλαμβάνει χάρτες εκκλησιαστικής γεωγραφίας και το δεύτερο προσωπικό κατάλογο επισκόπων της περιόδου. Ακολουθεί η βιβλιογραφική τεκμηρίωση με τον πίνακα συντομογραφιών, τις πηγές και τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Τέλος, το βιβλίο ολοκληρώνουν δύο ευρετήρια, ένα προσώπων και ένα τοπωνυμίων. Η μεθοδολογικά άριστη αυτή διάρθρωση επιτρέπει στον αναγνώστη να παρακολουθήσει απρόσκοπτα και με αμείωτο ενδιαφέρον τους προβληματισμούς και τα επιχειρήματα του ερευνητή, ο οποίος φροντίζει σε κάθε υποκεφάλαιο να τον προΐδεάζει για το επόμενο και πάντα να συνοψίζει

τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματά του στο τέλος κάθε κεφαλαίου. Λίγα τυπογραφικά αβλεπήματα εντοπίζονται κυρίως σε ελληνικές λέξεις (π.χ. ἀγγράματος σ. 135 αντί για ἀγράματος).

Στην Εισαγωγή (σελ. 7-26) ο συγγραφέας δικαιολογεί την αναγκαιότητα της έρευνας του συγκεκριμένου θέματος με μια κατατοπιστική βιβλιογραφική αναδρομή στην προγενέστερη οπτική με την οποία αντιμετωπίστηκε το ζήτημα των επισκόπων και του αξιώματός τους στη βυζαντινή κοινωνία. Στη συνέχεια αναφέρεται επιγραμματικά στα ιστορικά γεγονότα του 11ου και 12ου αιώνα που επηρέασαν περιοχές και επισκοπικά αξιώματα και συζητά θεωρητικά τα στοιχεία που συγκροτούν γενικά το μοντέλο της επισκοπικής αρχής· εκ προοιμίου δέχεται ότι από τον 11ο αι. το στοιχείο της λογιότητας συμπεριλαμβάνεται στα χαρακτηριστικά του επισκόπου. Τέλος, εκθέτει τις πηγές στις οποίες βασίστηκε (επιστολογραφία, λόγοι και ομιλίες των επισκόπων προ και μετά την εκλογή τους, επιτάφιοι επισκόπων, σφραγίδες, πηγές δικαίου –κυρίως κανονικού δικαίου, μοναστηριακά αρχεία και νοταριακά έγγραφα). Το υλικό που μελετήθηκε είναι σίγουρα μεγάλο και ποικίλο, ωστόσο με απορία διαπιστώνουμε ότι απουσιάζουν τα εγκώμια πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως του 12ου αι., του κατ' εξοχήν βυζαντινού επισκόπου αυτός αποτελούσε το πρότυπο του ιδανικού ποιμενάρχη που μάθαιναν να εκθειάζουν ετησίως οι εκκολλαπτόμενοι ρήτορες, μαθητές του *μαΐστορα των ρητόρων*, ορισμένοι εκ των οποίων έγιναν στη συνέχεια οι ίδιοι μητροπολίτες, επίσκοποι ή υπήρξαν φίλοι μητροπολιτών ή επισκόπων. Στοιχεία των εγκωμίων αυτών θα εμπλούτιζαν την επιχειρηματολογία του, ειδικά στο κεφάλαιο 3 που αναφέρεται διεξοδικά στη διαμόρφωση του προτύπου του λόγιου ιεράρχη.

Το Πρώτο Μέρος του βιβλίου επικεντρώνεται στον προσδιορισμό του μοντέλου της επισκοπικής αρχής μέσα από ενδελεχή προσωπογραφική επισκόπηση των κοινωνικών και γεωγραφικών δεδομένων καθώς και της διαδρομής που ακολούθησαν οι ποιμενάρχες της περιόδου προς το επισκοπικό αξίωμα. Στο πρώτο κεφάλαιο (σελ. 29-66), από τις περιπτώσεις που μελετήθηκαν προκύπτουν οι ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις ότι σπανίως οι μητροπολίτες ή οι επίσκοποι έχουν άμεση συγγένεια με τον αυτοκράτορα. Ο αριθμός που προέρχονται από την τοπική επαρχιακή αριστοκρατία και τους προκρίτους χωριών είναι περιορισμένος, ενώ λίγοι γίνονται μητροπολίτες ή επίσκοποι στον τόπο καταγωγής τους. Λίγοι επίσης προέρχονται από το περιβάλλον των μοναστηριών και η εξέλιξη στη σταδιοδρομία μοναχών οφείλεται σε προσωπικές τους σχέσεις με επισκόπους, πατριάρχες, αυτοκράτορα. Στην πλειοψηφία τους

οι ποιμενάρχες είναι γόνοι αριστοκρατικών οικογενειών δεύτερης σειράς, και μάλιστα εντοπίζονται συγκεκριμένες οικογένειες που μέλη τους αναλαμβάνουν επισκοπικό αξίωμα. Τα παραδείγματα που παραθέτει ο μελετητής είναι πειστικά. Χρήσιμο ενδεχομένως για την τεκμηρίωση των απόψεων αυτών θα ήταν να είχε καταρτιστεί και ένας πίνακας με τις μητροπόλεις και επισκοπές της βυζαντινής επικράτειας την περίοδο αυτή μαζί με τους μητροπολίτες και επισκόπους με πατρώνυμο ή μέλη οικογενειών που μας είναι γνωστοί, ώστε να αποτυπώνεται με σαφήνεια τόσο η γεωγραφική κατανομή τους όσο και ο αριθμός τους σε σχέση με το σύνολο των μητροπολιτικών και επισκοπικών εδρών της εποχής. Καθώς ήδη από προηγούμενους αιώνες οι εκλογές τους ελέγχονται από την Κωνσταντινούπολη, σωστά τονίζεται η σημασία της καταγωγής και της οικονομικής ευμάρειας της οικογένειας που ευνοούσε και διευκόλυνε την απόκτηση παιδείας ενός επίδοξου επισκόπου η οποία τον οδηγούσε για ανώτερες σπουδές και σταδιοδρομία στην Κωνσταντινούπολη. Στη συνέχεια, με αφορμή τις σπουδές των επισκόπων στην Κωνσταντινούπολη, ο Roskilly σχολιάζει τις μεταρρυθμίσεις του Αλεξίου Α΄, που είχαν σκοπό την ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου του κλήρου της Αγίας Σοφίας, και ασχολείται με ζητήματα κοσμικής και θεολογικής παιδείας στις επαρχίες και στην Κωνσταντινούπολη. Υποστηρίζει ότι οι ποιμενάρχες οργάνωναν πιθανόν σχολεία στις περιοχές της δικαιοδοσίας τους με σκοπό την εκπαίδευση παιδιών που προοριζόνταν να γίνουν κληρικοί και ότι τα μαθήματα περιλάμβαναν και θεολογική κατάρτιση (σελ. 43 και εξής). Κατά τη γνώμη μου, τα λιγοστά δεδομένα που διαθέτουμε δεν δικαιολογούν τη γενίκευση και πολύ περισσότερο την υπόθεση ότι εκεί διδάσκονταν θεολογικού περιεχομένου μαθήματα. Για τους λίγους μητροπολίτες που γνωρίζουμε, όπως π.χ. ο Μιχαήλ Χωνιάτης, είναι φανερό ότι δίδασκαν σε πολύ στενό κύκλο μαθητών μαθήματα κοσμικής παιδείας. Επίσης, στη σελ. 49 παρερμηνεύεται από τον μελετητή το σχόλιο του Βαλσαμώνας στον κανόνα 103 Καρθαγένης: ο Βαλσαμών δεν επικρίνει την έλλειψη κλασικής παιδείας ορισμένων επισκόπων ούτε αναφέρει ότι αυτοί καθαιρέθηκαν επειδή εκφώνησαν σε πεζό ή έμμετρο λόγο εγκώμια με λάθη¹.

1. ΡΑΛΛΗΣ – ΠΟΤΑΗΣ III, σ. 550-551: Ὡς ἔοικε, τινὲς ἐπίσκοποι ἐπεχείρουν λέγειν εὐχὰς ἀσυνήθεις, ἢ κατὰ τὰ προοίμια τῶν θείων δοξολογιῶν, ἢ γουν εἰς τὰς ἀρχάς, ἢ κατὰ τὰς παραθέσεις, ἢ γουν ἐν τῷ μέσῳ, ἢ κατὰ τὸν καιρὸν τῶν χειροτονιῶν. Κωλύοντες οὖν τοῦτο οἱ Πατέρες φασὶ μόνας ἐκεῖνας τὰς εὐχὰς λέγεσθαι τὰς προκεκυρωμένας, ἢτοι τὰς συνήθεις. Καὶ ὁ μὲν κανὼν ταῦτα. Ἐν δὲ τῇ συνόδῳ τῆς βασιλευούσης ταύτης τῶν πόλεων, διάφορα γέγονασι σημειώματα, ἀφορισμῶ ἀλειτουρησίας καθυποβάλλοντα

Ωστόσο, απολύτως ορθή είναι η διαπίστωση του Roskilly ότι πυκνά δίκτυα γνωριμιών σφυρηλατούνται στην περίοδο των σπουδών των μελλοντικών μητροπολιτών και επισκόπων και είναι ισχυρότεροι παράγοντες από την οικογένεια για το δρόμο προς το επισκοπικό αξίωμα, την έδρα του οποίου μπορούν να διαπραγματευτούν με τον αυτοκράτορα ή τον πατριάρχη.

Το δεύτερο κεφάλαιο (σελ. 67-95) κατατοπίζει τον αναγνώστη για τη διαδικασία της εκλογής και χειροτονίας των ποιμεναρχών. Ο συγγραφέας, αφού παραθέσει το κανονιστικό πλαίσιο που ορίζεται από τους εκκλησιαστικούς κανόνες, στη συνέχεια αναλύει διεξοδικά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που διέπουν την επιλογή των αρχιερέων την εποχή αυτή: εκλογές στο κέντρο – μονοπώλιο της ενδημούσας συνόδου στην Κωνσταντινούπολη, επέκταση του αυτοκρατορικού ελέγχου και των επεμβάσεων του αυτοκράτορα στην εκλογή, που ενίοτε αγγίζει τα όρια της νομιμότητας, ιδιαίτερος σε περιοχές των συνόρων της αυτοκρατορίας ή σημαντικές επισκοπικές έδρες. Είναι ενδεικτικό ότι ο Μανουήλ Α΄ επαναφέρει την ομολογία πίστης και τον όρκο στον αυτοκράτορα κατά το τελετουργικό της χειροτονίας, συνήθεια που είχε ατονήσει.

Το Πρώτο Μέρος του βιβλίου ολοκληρώνεται με το τρίτο κεφάλαιο (σελ. 99-138), κομβικό στην μελέτη του Roskilly, στο οποίο ο μελετητής αναλύει διεξοδικά τα στοιχεία εκείνα που διαμορφώνουν το μοντέλο του ποιμενάρχη της εξεταζόμενης περιόδου και δικαιολογούν τον τίτλο του βιβλίου «Περί λογίων ποιμένων» (De très savants pasteurs). Καταρχάς, ασχολείται, σε επίπεδο συμβολισμών, με τα διακριτικά μέρη της αρχιερατικής στολής των βυζαντινών επισκόπων, ενδυμασία που τους κάνει να ξεχωρίζουν από τους λαϊκούς και τον κατώτερο κλήρο, αλλά και που ως σύμβολο ειρήνης αποκλείει την οπλοφορία, σημαντική ειδοποιό διαφορά από τους Λατίνους. Γενικά, στο σημείο αυτό η ανάλυσή του Roskilly θα εμπλουτιζόταν αν είχε λάβει υπόψη του και το δεύτερο εγκώμιο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης για τον πατριάρχη Μιχαήλ Γ΄ τον του Αγκιάλου (Λόγος Ζ΄ στην έκδοση του P. Wirth), στο οποίο συσχετίζονται τα επιμέρους στοιχεία της αρχιερατικής στολής με τις αρετές και τα προτερήματα που χαρακτηρίζουν τον λόγιο αυτόν πατριάρχη και τον καθιστούν πρότυπο

τοὺς ἐν τοῖς μνημοσύνοις τῶν ἀποικομένων εὐγενῶν καὶ μεγιστάνων ἱεροουργώντας ἀρχιερεῖς, καὶ λέγοντας ἐπαινετηρίους εὐχάς, μετὰ ἰαμβείων ἢ καὶ λογοειδῶς πολλοὶ γὰρ ἐφωράθησαν ταῦτα ποιοῦντες. Ὡσαύτως ἀφωρίσθησαν διὰ συνοδικοῦ σημειώματος καὶ οἱ ἀναγῶσται, οἱ κατὰ τὰ αὐτὰ μνημόσυνα μουσικὰ λέγοντες καὶ ὀργανικὰ μινυρίσματα, καὶ ποιοῦντες τὸν ἐπιτάφιον ἐπιγάμιον.

ποιμενάρχη. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις που ακολουθούν για την αυτοπαρουσίαση των επισκόπων και του αξιώματός τους όπως αυτή αποτυπώνεται σε προσωπικά γραπτά τους αλλά κυρίως σε σφραγιστικά δεδομένα: χαρακτηριστικά ταυτότητας είναι π.χ. η επιλογή του αγίου, προσωπικού ή τοπικού, ως προστάτη στη σφραγίδα τους, η χρήση ή απουσία του οικογενειακού ονόματος σε αυτήν, πιθανόν ανάλογα με το είδος του εγγράφου που συνοδεύει ή το πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται. Στη συνέχεια εξετάζεται διεξοδικά πού στηρίζεται και πώς διαμορφώνεται το μοντέλο της εξουσίας του λόγιου επισκόπου. Ο επίσκοπος θεωρείται σοφός και αναγνωρίζεται ως τέτοιος από το περιβάλλον των υπολοίπων λογίων και των αριστοκρατών, με τους οποίους διατηρεί σχέσεις, χάρη στη εκπαίδευσή του σε σχολεία κοσμικής παιδείας στην Κωνσταντινούπολη, στη ρητορική του δεινότητα και την αρετή του. Ορθά ο Roskilly περιορίζει την καθολικότητα των συμπερασμάτων του, σημειώνοντας ότι η έλλειψη λογιουσύνης δεν αποτελούσε εμπόδιο για την εκλογή επισκόπου. Ας σημειώσουμε ότι στο εγκώμιο ενός ιεράρχη, όταν αυτός δεν διακρινόταν για την παιδεία του, ο ρήτορας εξυμνούσε την εξ αποκαλύψεως σοφία του που δεν στηριζόταν σε κοσμικές σπουδές (βλ. π.χ. Λόγος Γεωργίου Τορνίκη στον πατριάρχη Κοσμά τον Αττικό, έκδ. J. Darrouzès, σ. 78). Επίσης σωστά ο μελετητής επισημαίνει ότι η ικανότητα στον λόγο ως προσόν του ποιμενάρχη προϋπήρχε, ωστόσο αυτήν την εποχή επιδιώκεται πιο συστηματικά. Η ευγλωττία αποκτά πιο πνευματική διάσταση, εφόσον χρησιμοποιείται για τη διδασκαλία της πίστης και τον πόλεμο κατά των αιρέσεων, και το μοντέλο αυτό συναντά τον ποιμαντορικό ρόλο του επισκόπου, για τον οποίο πολλοί προετοιμάζονταν ως διδάσκαλοι της Αγίας Σοφίας. Ακολουθούν οι σημαντικές παρατηρήσεις του σχετικά με την αντιπαράθεση μεταξύ μοναχών και επισκόπων για την πνευματική εξουσία την περίοδο αυτή, όπου η λογιουσύνη του επισκόπου γίνεται εργαλείο περιορισμού και υποταγής των μυστικιστών και των μοναχών. Τέλος, υπογραμμίζει ότι η ρητορική ικανότητα των επισκόπων έπαιξε κεντρικό ρόλο στη δράση τους στην περιοχή της δικαιοδοσίας τους, καθώς οι υποχρεώσεις τους δεν περιορίζονταν μόνο σε ζητήματα ορθότητας της πίστης αλλά και σε θέματα κοσμικής διοίκησης.

Στο Δεύτερο Μέρος του βιβλίου τα θέματα που εξετάζονται αφορούν κυρίως την παρουσία και τη συμμετοχή των επισκόπων στην κοινωνική και οικονομική ζωή, τις όψεις της εξουσίας τους στις επαρχίες της δικαιοδοσίας τους και τις σχέσεις τους με την Κωνσταντινούπολη και τον αυτοκράτορα. Ειδικότερα, στο κεφάλαιο 4 (σελ. 141-184) θίγονται τα εξής: η διαμόρφωση μιας

νέας εκκλησιαστικής γεωγραφίας, απότοκος των εδαφικών ανακατατάξεων της αυτοκρατορίας, με αναβαθμίσεις επισκοπών σε μητροπόλεις από τους Κομνηνούς, οι οποίοι μεταξύ άλλων, όπως υποστηρίζεται, ικανοποιούν τις φιλοδοξίες επισκόπων και διακόνων της Αγίας Σοφίας οικονομικά ζητήματα που αφορούν τις ιδιοκτησίες, τα επισκοπικά εισοδήματα και τις περιουσίες του επισκόπου ή / και της επισκοπής, τις φοροαπαλλαγές και τις ρυθμιστικές συνεννοήσεις των επισκόπων απευθείας με τον αυτοκράτορα, τις οικονομικές σχέσεις των επισκόπων με τα μοναστήρια και τις διαμάχες για τον έλεγχο τους, τις σχέσεις με τους δυνατούς της κάθε περιοχής. Γενικότερα ο μελετητής διαπιστώνει πως την περίοδο αυτή, σε αντίθεση με άλλες απόψεις που έχουν υποστηριχτεί, οι ιδιοκτησίες και τα εισοδήματα των επισκοπών, παρά τις διαμάχες, φαίνεται πως αυξάνονται. Ο τρόπος άσκησης οικονομικής πολιτικής από τους επισκόπους δεν διαφέρει από εκείνη των δυνατών.

Στο επόμενο πέμπτο κεφάλαιο (σελ. 185-228) ο Roskilly περνά από τα οικονομικά στη διοικητική και πνευματική εξουσία των επισκόπων στις κοινωνίες των επαρχιών και τους τρόπους άσκησης της σε λαϊκούς, κληρικούς και μοναχούς. Είναι γεγονός, όπως παραδέχεται, πως τα στοιχεία που προσφέρουν οι πηγές δεν είναι πολλά και αναγκαστικά στηρίζεται σε συγκεκριμένα λιγοστά παραδείγματα για να υποστηρίξει, μάλλον εύλογα, ότι π.χ. η άφιξη και η είσοδος ενός νέου επισκόπου στην πόλη είχε τον χαρακτήρα αυτοκρατορικού θριάμβου, ότι μέλη της οικογένειάς του τον συνόδευαν και στελέχωναν τη διοίκηση της επισκοπής, η οποία δεν ήταν παρά μια μικρογραφία της Κωνσταντινουπόλεως. Στο πλαίσιο της άσκησης της πνευματικής εξουσίας των επισκόπων, η οποία, παρά τους ανταγωνισμούς με τους μοναχούς, ουδέποτε αμφισβητείται, ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση του μελετητή ότι οι επίσκοποι εμπλέκονται στην ανάδειξη της λατρείας τοπικών αγίων, ακόμα και στην ανάδειξη νέου αγίου, ενισχύοντας και με αυτόν τρόπο τους δεσμούς τους με την τοπική κοινωνία. Δυστυχώς κι εδώ τα παραδείγματα που αναφέρονται είναι περιορισμένα. Ας επισημανθεί ότι στο σημείο αυτό ο Roskilly σχολιάζει και τον λόγο του Μιχαήλ Χωνιάτη για τον μάρτυρα Λεωνίδα και τις επτά γυναίκες που μαρτύρησαν μαζί του. Περιέργως ο μελετητής ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει κανένα ίχνος ναού του Λεωνίδου στην Κόρινθο ή στην Αθήνα, ενώ ως γνωστόν τόσο στο αρχαίο λιμάνι του Λεχαιού σώζονται τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής αφιερωμένης στον μάρτυρα Λεωνίδα και τις συντρόφους του, όσο και στην Αθήνα, κοντά στον αρχαιολογικό χώρο του Ολυμπίου, βρίσκεται η

παλαιοχριστιανική βασιλική, γνωστή ως του Ιλισσού, με Μαρτύριο του ίδιου αγίου. Στο κεφάλαιο αυτό αναδεικνύεται επίσης ο ρόλος του επισκόπου ως δαιτητή σε ζητήματα ασύλου και άλλων πολιτικών ή οικονομικών διαφορών μεταξύ ιδιωτών, κρατικών αξιωματούχων ή ευαγών ιδρυμάτων στην περιοχή της δικαιοδοσίας, χωρίς ωστόσο να γίνεται συστηματική αναφορά σε όλους τους τομείς του δικαίου που μπορεί να επιλαμβάνεται πρωτίστως αυτός. Εξετάζεται ακόμη ο διαμεσολαβητικός του ρόλος και οι σχέσεις του με την κεντρική εξουσία ή τον αυτοκράτορα και αναδεικνύεται η σημασία του δικτύου των επαφών που έχει καλλιεργήσει και διατηρεί μέσω αλληλογραφίας ή γενικότερα της ρητορικής του πέννας, ιδίως με υψηλούς αριστοκράτες, καθώς, από τα παραδείγματα που διαθέτει, φαίνεται πως η απευθείας επαφή με τον αυτοκράτορα είναι μικρή. Άμεσα εξαρτημένη από το δίκτυο των επαφών του επισκόπου με το κέντρο είναι και η οικονομική υποστήριξη της Κωνσταντινούπολης για οικοδομικά έργα στην περιοχή (ναοί, τείχη, κλπ.). Το γεγονός βέβαια ότι η φήμη ενός μνημείου, ιδιαιτέρως αν πρόκειται για ναό ή μονή στην επαρχία, όπως επισημαίνεται, παίζει ρόλο στο μέγεθος της οικονομικής ενίσχυσης από τον αυτοκράτορα, πιστεύω πως δείχνει την αμφίδρομη σημασία της ενίσχυσης του συνδέσμου ανάμεσα στον αυτοκράτορα και την τοπική κοινωνία. Τέλος, επισημαίνεται ότι οι επίσκοποι σαφώς ανήκουν στους κοινωνικά ισχυρούς· έχουν όμως καθήκον, που απορρέει από το κανονικό δίκαιο, να υπερασπίζονται τους αδυνάτους, αλλά και γενικότερα να μεσολαβούν, όταν το κρίνουν δίκαιο, υπέρ των συμφερόντων κάθε μέλους ή ομάδας του ποιμνίου τους.

Στη συνέχεια ο μελετητής περνά από τις επαρχίες στο κέντρο. Στο τελευταίο κεφάλαιο (σελ. 228-273) εξετάζονται θέματα που αφορούν την αυξημένη κατά περιόδους παρουσία επισκόπων στην Κωνσταντινούπολη και τις ενέργειες των αυτοκρατόρων που επιδιώκουν για γεωστρατηγικούς λόγους τον περιορισμό της παραμονής τους και την επιστροφή στις επαρχίες δικαιοδοσίας τους· θίγονται επίσης ζητήματα σχετικά με τη συγκρότηση της ενδημούσας συνόδου, τις συνεδριάσεις και τη συμμετοχή της στο πολιτικό γίγνεσθαι, υπό το βλέμμα του αυτοκράτορα· τέλος, αναδεικνύεται ο ενεργός ρόλος των επισκόπων είτε ως υπερασπιστών της πολιτικής και των συμφερόντων των αυτοκρατόρων εντός και εκτός συνόρων, είτε σε λιγοστές περιπτώσεις ως αντιπολιτευομένων.

Εν κατακλείδι, το βιβλίο του Roskilly με το πλούσιο και ποικίλο υλικό που παραθέτει, τα ζητήματα που θίγει, τις δομημένες και εύστοχες παρατηρήσεις του, είναι σίγουρα μελέτη που κινεί το ενδιαφέρον και εγείρει προβληματισμούς

στους ερευνητές τόσο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής του Βυζαντίου στην πολυτάραχη περίοδο του 11ου και του 12ου αιώνα, όσο και του κόσμου των γραμμάτων και της παιδείας στην Κωνσταντινούπολη και στις επαρχίες.

ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ
Τμήμα Φιλολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών